

BARTÓK ADRIENN

A bölcsek köve és más folyékony gyógyszerformák

Az oldat bevételre, vagy külső használatra szánt, a hatóanyagot oldott formában tartalmazó gyógyszerkészítmény. Napjainkban az oldatkészítés többnyire fehér színű por feloldását jelenti, elődeinknek viszont valamilyen gyógynövényből kellett kivonniuk a hatóanyagot a megfelelő módszerrel. Ez lehetett áztatás (maceratio, ill. pállítás), perkolálás, sajtolás, desztilláció. Az oldatok lehetnek egyszerűek vagy összetettek. Az egyszerű oldatban csak egyféle anyagot oldunk a megfelelő oldószerben. Két vagy több folyadékot vagy oldatot összekeverve összetett oldatot, „elegyet” nyerünk. Kivonó folyadékként leginkább vizet, alkoholt, glicerint, étert, acetont vagy bort használtak. A szerző cikkében a következő gyógyszerformákat és a készítésükhöz használt eszközöket kívánja bemutatni: Extractum (kivonat), Infusum (forrázat), Decoctum (főzet), Sirupus (szirup), Tinctura (festvény) és Elixirum (elixir).

„A gyógyszerész legfőbb hivatása, hogy az orvos által rendelt gyógyszereket a leghatásosabban, a legnagyobb gonddal és a legpraktikusabb alakban készítse el a beteg számára. Az orvos állapítja meg a bajt és rendeli a gyógyszert, a gyógyszerész készíti azt el, s a gyógyszer rendeltetése, hogy meggyógyítsa a beteget.”

Dr. Nagy Béla: Gyakorlati gyógyszerészet, 1935

A „legpraktikusabb alak” kikísérletezése változatos gyógyszerformákat hozott létre az évszázadok, évezredek folyamán. Cikkemben néhány folyékony gyógyszerformát fogok bemutatni.

Az oldat bevételre, vagy külső használatra szánt, a hatóanyagot oldott formában tartalmazó gyógyszerkészítmény. Az oldatok lehetnek egyszerűek vagy összetettek. Az egyszerű oldatban csak egyféle e összetett oldatot, „elegyet” nyerünk.

Napjainkban az oldatkészítés többnyire fehér színű por oldatba vitelét jelenti, elődeinknek viszont többnyire valamilyen gyógynövényt oldunk a megfelelő oldószerben. Két vagy több folyadékot vagy oldatot összekevervnyből kellett kivonniuk a hatóanyagot a megfelelő módszerrel. Ezek a következők voltak:

Áztatás (maceratio): olyan kivonási mód, amelyben a hideg kivonó folyadékot szobahőmérsékleten (15-20°) hagyjuk a kívánandó drogon állani. Vízen oldódó, de hőérzékeny anyagok esetén; ha a kivonó anyag hőérzékeny vagy illanó; ha a drogból csak a hidegen kioldható részeket kell kivonni; illetve egyes kivonó eljárások előmunkálataként, duzzasztásként alkalmazták. A növényi részeket kellően felaprították vagy porították, felöntötték a kivonó folyadékkal, lezárták az áztatódényt. Naponta többször felkeverték, felrázták, hogy a kivonás tökéletesebb legyen. Az áztatás befejeztével a folyadékot leöntötték, enyhén kipréselték a drogot. Az így nyert folyadékot szükség szerint ülepítették, szűrték. Ha az áztatást 30-40 fokon végezték, akkor pállításról, digestio-ról beszélünk.

Perkolálás: olyan kivonási módszer, melyet az erre kifejlesztett kivonóedényben, a perkolátorban végeztek, úgy, hogy a kivonófolyadék az oszlopszerű tömeget alkotó drogporra felöntve azon átszivárogjon, kioldja a hatóanyagokat. Az így nyert oldat a készülék alsó nyílásán kiengedhető, összegyűjthető volt.

A perkolátorban meghatározott ideig, egy (tinctura) vagy két (folyékony kivonatok) napig áztatták a drogot a perkolálás megkezdése előtt. A lefolyócső megnyitása után beállították a lecsöpögés sebességét. 500 gram drog esetében percenként 6-8 cseppnek kellett a felfogó-edénybe folynia. A kivonás befejezéséig a drogot állandóan folyadéknak kellett fednie, amely az utánpótló-edényből önműködően folyt a hengerbe. (1.ábra) A kivonatok készítésénél a lecsepegő folyadékot két részletben fogták fel. A kezdetben lecsepegő, töményebb kivonatrészletből először a drog tömege 85%-ának megfelelő részletet fogták fel, félretették, majd folytatatták az eljárást a teljes kivonásig.

Kivonatok készítésénél a kivonás akkor volt befejezettnek tekinthető, amikor a lecsepegő folyadék 10 ml-nyi részletében a drog hatóanyaga alkalmas módon már nem mutatható ki, vagy ha a lecsepegő folyadékban a drog jellemző tulajdonságai már nem észlelhetők. Festvényeknél akkor kellett abbahagyni a kivonást, amikor a folyadék elérte a Gyógyszerkönyv által előírt tömeget.

Az így nyert hígabb kivonatot esetenként bepárologtatták a megadott térfogatra. A besűrített második kivonatrészletet a meghatározott módon feloldjuk a félretett első kivonatrészletben. A kész kivonatok szűrőpapíron, letakart tölcsérben szűrték. A tincturákat szűrés előtt még ülepíteni is kellett.

Sajtolás: Áztatás után a folyadékot leöntötték a drogról és leszűrték, a drogot pedig erősen ki-sajtolták és az így keletkezett folyadékrészt is felhasználták. Ezt végezheték kézzel vagy préssel. (2. ábra)

Desztilláció: destillatio (lepárlás), Célja, hogy a készülékben fejlesztett gőz segítségével valamely keverék könnyebben illanó alkatrészeit elválasszák a nehezebben illanóktól. Az elválasztandó részeket hevítés által gőzalakúvá változtatják, a gőzöket pedig alkalmas módon lehűtik, ezáltal cseppfolyóssá lesznek.

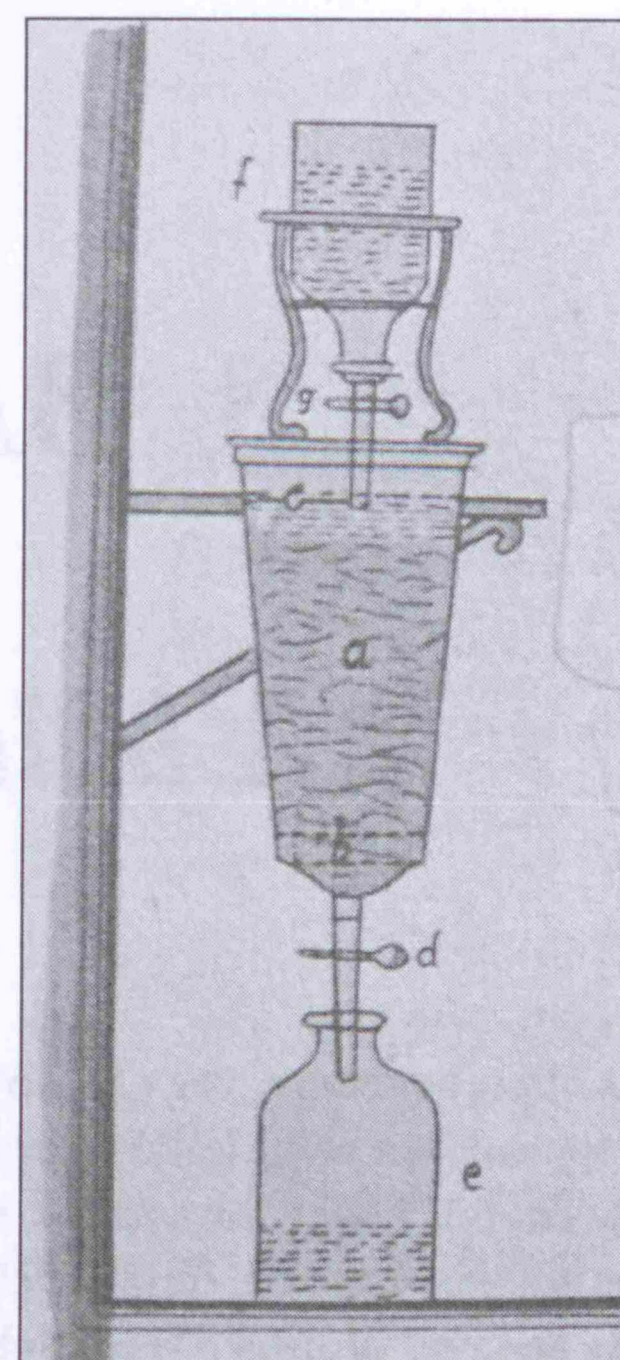
Az előállítás módja szerint a következőképpen csoportosíthatjuk a készítményeket.

Kivonással előállított készítmények:

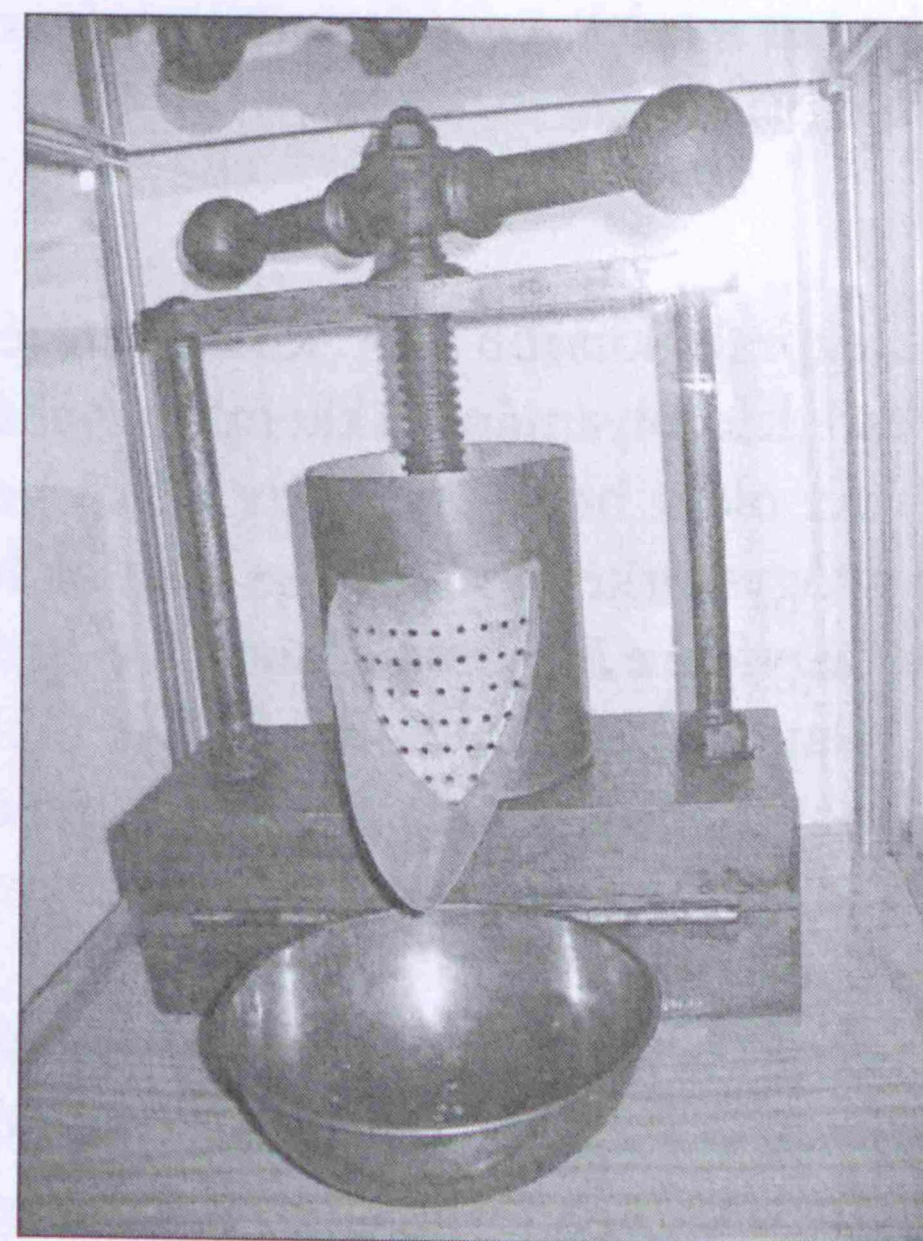
- Decoctum et Infusum
- Extractum
- Tinctura,
- Vina medicaminosa,
- Aceta medicamentosa

Desztillációval készült galenikumok:

- Aqua destillata
- Aquae aromaticae (aromás vizek)

1. ábra. Extraháló készülék
Picture 1. Extraction apparatus

2. ábra: Áztatott drog sajtolására szolgáló készülék
Picture 2: Device for pressing the soaked drug

Oldatok, keverékek:

- Spiritus
- Elixirium
- Mixtura
- Mucilago
- Emulsio
- Sirupus

Részletesen a kivonással készült gyógyszerformákat, a szirupokat és az elixíreket mutatom be.

Kivonatok (Extracta, extractumok)

Növényi, ritkábban állati drogokból (a gyógynövény illetve az állat hatásos része pl. gyökér, virágzat, szár, illetve sertés hasnyálmirigy) folyékony kivonószerekkel a megfelelő eljárással (áztatás, perkoláció) előállított készítmények. Kivonófolyadékként vizet, alkoholt, étert használtak. Ha az alkalmazott kivonószer, vagy az oldószer ecet, illetve később hígított ecetsav volt, akkor a kivonatot *aceta medicamentosa*-nak (vagy *medicinalia*-nak), gyógyszeres eceteknek nevezték.

A híg növényi kivonatok sokszor besűrítették, vagy az oldószer elpárologtatásával teljesen szilárd (por alakú) kivonatokat készítettek belőlük. Ennek alapján a következő fajtákat különböztethetjük meg:

Extractum fluidum: folyékony kivonat, amelynek egy tömegrésze egy tömegrész nyersanyag hatórészeit tartalmazza. 100°C-on állandó tömegig szárítva 15-30% maradékot (száraz kivonattartalom) hagynak hátra.

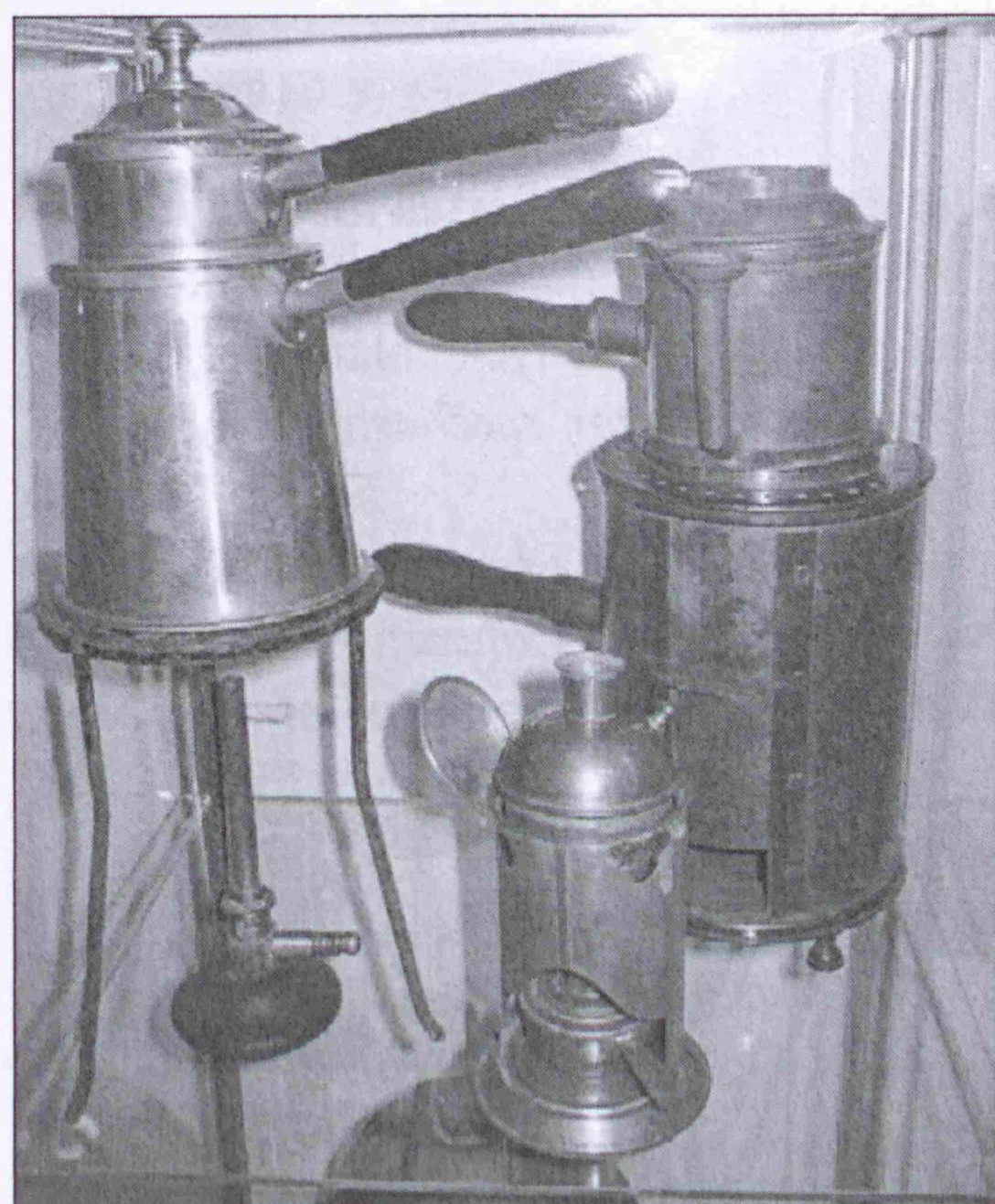
Extractum subspissum: Félsűrű kivonat, száraz kivonattartalma 60-65%.

Extractum spissum: Sűrű kivonat, száraz kivonattartalma 75-85%.

Extractum siccum: Száraz kivonat, száraz kivonattartalma 94-95%.

Érzékszervi vizsgálat esetén ez a következőket jelenti: a folyékony kivonat hígan folyó, a sűrű a kihűlés után az edényből ki nem csurgatható, a félsűrű e kettő közötti állományú, végül a száraz, porrá dörzsölhető.

Infusum (forrázat) Decoctum (főzet)

3. ábra. Főzetek készítésére használt edényzet.
Picture 3. Vessels for preparing decoctions.

Növényi vagy más anyagokból vízzel főzés, illetve forrázás útján előállított igen híg kivonatok. Ha a kivonást hideg vízzel végzik, a híg kivonat neve *Maceratum*.

A készítés módja folyamatosan változott. A két készítmény közötti különbség az alkalmazott víz hőmérsékletében, a kivonási idő hosszában mutatkozik.

Az infusumok készítésekor a növényi részeket porcelán vagy ónedénybe (*infundibulum*) tették, kelő mennyiségű forró vízzel leöntötték, megfelelő ideig állni hagyták (10-30 perc a drog tulajdonságainak megfelelően), és a folyadékot leszűrték.

Decoctum esetén a növényi részeket hideg vízzel öntötték fel, eleinte főzték, később gyakori kevergetés mellett fél óráig forró vízgőz felett „pállították”, és a meleg folyadékot megszürték. A művelethez megfelelő edényzetek álltak rendelkezésre: *decoctorium*, illetve a Schulek fazék, melyet a megfelelő eszközzel,

borszesszel, gázlámpával, bunsen-égővel melegítettek. Ezekben később a forrázatot 10, a főzetet 30 percig hevítették, a forrázatot kihűlés után, a főzetet forrón szűrték meg. (3.ábra)

Ha az orvos másképp nem rendelte, 100g szüredékre 5-10g drogot számítottak. Erős hatású drogok esetében csak az orvos előírta mennyiséget lehetett használni.

Tincturae (festvények)

Növényi, ritkábban más anyagokból szesszel készült hígán folyó kivonatok. A *Tinctura* szó a *tingere* (festeni) igéből származik, azaz valamilyen színes készítményt jelöl. A tinktúrákat áztatással, vagy perkolálással készítették.

Az extraktumoktól abban különböznek a tinktúrák, hogy míg a kivonatok esetében a cél, hogy a drogot teljesen kivonjuk, addig a tinktúra esetén csak a megfelelő, a gyógyszerkönyv által előírt tömeg lecsepegéséig folytatták a kivonást. A többi kivonással készült készítménytől abban különböznek, hogy a kivónófolyadék mindig alkohol, vagy valamilyen szesztartalmú keverék.

Vina medicaminosa (gyógyszeres borok)

A gyógyszeres borok olyan festvények, melyeknél a drogok hatóanyagait borral vonták ki. Hivatalos kivonószerként a tokaji aszúbort (*Vinum Tokajense passum*) alkalmazták. A IV. Magyar Gyógyszerkönyv (1934) gazdasági okokból a jóval olcsóbb szamorodnit tette hivatalossá.

Sirupus (szirup)

Vízzel, gyógyszeres folyadékkal, vagy gyümölcslével készült tömény cukoroldatok. Nagyon édesek, és az illető gyógyszeres folyadékra vagy gyümölcslére jellemző szaguk és ízük van. Az arabok is használták már, innen ered a neve is: sirab – italt jelent.

Összetételükre nézve a szirupokat négy csoportba oszthatjuk. Az elsőbe tartozik a cukornak egyszerű vízzel való oldata (pl. *Syrupus simplex*), a másodikba a gyümölcsleiből készültek (*Syrup Rubi Idaei*) tartoznak, a harmadik csoportot a drogokból kivont folyadékokban cukor oldásával előállított készítmények (*Syrupus aurantii*) alkotják, a negyedik csoportba pedig azok a szirupok tartoznak, amelyekben vegyi anyagokat oldottak fel (*Syrup ferri iodati*).

Ízjavítóként használták a szirupokat, illetve a negyedik csoportba tartozókat a hatóanyagnak megfelelő indikációban (gyógyszeres szirupok).

Elixiria (elixirek)

Az *elixír* szó arab eredetű, eredetileg a „bölcsek kövét” jelentette. Később átvitt értelemben a folyékony kivonatok és a szeszes keverékeket is így nevezték. A fogalomhasználat nagyon önkényes volt. Később alkoholtartalmú, szirupszerű folyadékokat értettek alattuk, amelyek valamely gyógynövény hatóanyagát tartalmazzák. Hasonló készítmények *essentia*, *liquor saccharatus*, *syrupus compositus*, *tinctura composita* néven is előfordultak.

A sokak által kedvelt, vagy éppen utált, barna gyógyszerári kanalas a legismertebb, ma is használatos elixír. Id. BAYER ANTAL hozta saját specialitásként forgalomba *Contratussin* néven, a IV. Magyar Gyógyszerkönyv megjelenése óta hivatalos kakukkfű-elixír (*Elixirum thymi compositum*) néven.

„Az orvosi tudomány fejlődése megváltoztatta a gyógyszerészet struktúráját is. Amíg a régi világban a gyógyszerész maga állította elő a gyógyszereinek javarészét, desztillált, extrahált, cohobált, praecipitált, dialisált, addig ma ezek nagy részére már nincsen szükség a patikában. Az orvosok mindinkább a gyári különleges készítményeket részesítették előnyben, s a gyógyszerész munkája lépésről lépésre háttérbe szorult.”

A fenti sorok 1935-ben születtek dr. NAGY BÉLA tollából, de a gyógyszerészet azóta is folyamatosan küzd, hogy lépést tartson „a vágató modern élet kívánalmaival, hogy megtarthassa közérdekű helyzetét, és mint az orvos segítőtársa, teljes értékével állhasson a közegészségügy szolgálatára.”

IRODALOM:

- ^{1.} Dr. Rác I., Dr. Selmeczi B.: Gyógyszertechnológia, 3. kiadás, Budapest, 1996, III.kötet, 18.
- ^{2.} Dr. Nagy Béla: Gyakorlati gyógyszerészet, Budapest, 1935, 96-99.
- ^{3.} Dr. Vondrasek J.: A gyógyszerészi gyakorlat és gyógyszerüzemi technika kézikönyve. Budapest, 1925, I. kötet, 76.
- ^{4.} Győry I. - Schilberszky K. - Stöcker A.: Gyógyszerészgyakornoki tankönyv, Budapest, 1902, 75.
- ^{5.} Dr. Vondrasek J.: 47-48.
- ^{6.} Dr. Nagy Béla: 238-243.
- ^{7.} Győry I. - Schilberszky K. - Stöcker A.: 12-14.
- ^{8.} Dr. Nagy Béla: 287.
- ^{9.} Uo.: 293-295.
- ^{10.} Uo.:322-324.
- ^{11.} Pharmacopoea Hungarica Editio IV. Budapest, 1934.
- ^{12.} Győry I. - Schilberszky K. - Stöcker A.: 113.
- ^{13.} Dr. Nagy Béla: 351-352.
- ^{14.} UO.: 393.
- ^{15.} Dr. Vondrasek J.: 67.
- ^{16.} Prof. Dr. Zalai Károly: A magyar gyógyszerészet nagyjai 1612-1945, Galenus, Budapest. 2001.

A szerző címe:

bartok.adrienn@upcmail.hu